

Tarz-ı Siyaset ve Emek: İslamcı Düşüncenin Emek Yorumu

Hacı Sarı¹

Öz: 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ortaya çıkan İslamcılık düşüncesinin emek yorumu genel itibariyle naslara dayanmakla birlikte ince bir fark İslamcılığı klasik dönem alimlerinden bir miktar farklı kılmaktadır. Devlet ve dinin elden gitme kaygısını taşıyan İslamcılık, bünyesine aynı zamanda muhatap ve karşı olduğu modern Batı düşüncesinden ekler de katmıştır. Modern çağda Müslüman olarak var olmanın çabası olarak tanımlanabilecek olan İslamcılığın moderne dair meydan okumalarda karşılaştığı zorlukları aşma gayreti, İslamcılığı bir nebze de olsa moderniteye yaklaştırmış ya da etkilenmesini beraberinde getirmiştir. İslamcılığın nassa dayalı emek söylemi, geniş bir çerçevede ele alınan “sa’y” ya da “sa’y u amel” kavramı İslam akidesinin çalışma hayatı bağlamında yeniden yorumlanmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca İslam ve geri kalmışlık çerçevesinde vücut bulan İslamcılığın emek söylemi, çalışmaya verilecek olan kıymet sayesinde İslam’ın yeniden hükümran olmasına yardımcı olunacağı iddiası üzerine kurulmuştur. Sırat-ı Müstakim, Sebillürreşad ve Beyan’ül-Hak dergilerine münhasıran yapılan bu araştırma, İslamcı düşüncenin çalışmaya tekabül eden fikriyatın amaç olarak değil de araç olarak kullanılmasını ifade etse de başvurulan yöntem, modernlik sürecinde asli bir vazife yüklemiştir, kurucu unsurlardan kılmuştur.

Anahtar kelimeler: İslamcılık düşüncesi • İslamcı matbuat • Sırat-ı Müstakim • Beyan’ül-Hak • emek • toplumsal değişim

1 Hacı Sarı (Dr.), Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Merkez Kırklareli Türkiye. Eposta: haci.sari@klu.edu.tr

Atf: Sarı, H. (2020). Tarz-ı siyaset ve emek: İslamcı düşüncenin emek yorumu. *Toplumsal Değişim*, 2, 129–156.

Osmanlı'da devletin İslamcılık politikasının dışında gelişen ve Osmanlı düşünce dünyasına bir miktar geç dahil olan İslamcılık düşüncesi, fikir olarak geç ortaya çıkmış olsa da Osmanlının dahil olduğu kültürel çevrede en etkili akım olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Osmanlı düşünce hayatında İslamcılık akımının iki önemli dergisi olan Sırat-ı Müstakim ve Sebillürreşad çizgisinin yanı sıra Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin çabalarıyla yayın hayatına giren Beyan'ül-Hak dergileri çerçevesinde İslamcı düşüncenin emek yorumu tartışılacaktır. İslamcılık ve emek konularını bir arada düşünme ihtiyacı, bir taraftan modernlik ile emek (üretim örgütlenmesi/iş organizasyonu) arasında kurulan sıkı bağdan ileri gelirken, öbür taraftan her bir cereyanın modernlikle hesaplaşma adına iktisadi ve sosyal alanın kesişimi olan çalışma ilişkilerine yönelik bir açıklama getirme ihtiyacından doğmaktadır. Sosyal düzen ihdas etme iddiasında olan her fikri cereyan gibi İslamcılık da emek kavramı etrafında kümelenen meselelere dair bir açıklama getirmek zorundaydı. Bu bakımdan, İslamcı akımın yayın organlarında emeğe dair serdedilen fikirleri bir arada değerlendirmek, İslamcılığın emeğe yönelik tutum ve düşüncelerini ortaya koymak açısından önemlidir.

Sosyal ve iktisadi bir mesele olan emeğin, dönemin İslamcı dergilerinde farklı konularla birlikte ele alınmıştır. Emek, itikadi-kelami mevzuların yanında fihhi, iktisadi ve sosyal mevzulara da konu olmuştur. Ama aynı zamanda İslam'ın modern çağda söz söyleme gücünün bir aracı olarak kullanıldığından siyasi anlamda da önem ihtiva eden bir konu olmuştur. İslamcı dergilerde emek, gündelik hayata tekabül eden sorunlarından ziyade, sistemik bir yaklaşımla modern Batılı düzene karşı anti-emperyalist bir eleştiri aracı olarak kullanılmıştır. Bu sebeple gündelik hayat gailerine yönelik fikir iradi daha sınırlı olmuştur. Söz konusu tavır, toplumsal düzenin yeniden ihdas edildiği bir düzlemde neşet eden sorunların kaynağına işaret etmek olarak değerlendirilebilir. Yoksulluk, modern çalışma hayatının zorlukları, sömürü gibi durumların İslam nizamını esas alan bir düzende ortaya çıkmayacağı görüşünün hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple tek tek sorunları değil de sorunun ortaya çıktığı sistem hedef almıştır.

Ancak bu noktada ortaya çıkan *teknoloji* sorununun İslamcı düşünürler tarafından tartışılmadığını da söylemek icap eder. Bir alet / araç olarak gördükleri *teknoloji*nin modern iktisadi düzenin sorunlarına kaynaklık ettiği fikrinden henüz uzaktır. Bu aşama teknoloji eleştirisi için erken olmakla birlikte teknoloji, İslam dünyasının maruz kaldığı baskının ortadan kaldırılması için bir araç olarak önemsenmekteydi. Ki bunların başında da İslam diyarının Batılı güçler tarafından istila edilmesi sorunu gelmekteydi. Bu sebeple teknoloji, maruz kalınan sömürgeleştirme sorununa önerilen çarelerin ortak noktasını oluşturmaktaydı. İslamcılığın, emeğin teknoloji ile birleşmesiyle İslam coğrafyası için bir kurtuluş aracı olabileceğine dair yaklaşımlara daha yakın durduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Sırat-ı müstakim, Sebillürreşad ve Beyan'ül Hak dergileri özelinde ortaya konulan İslamcı düşüncenin emek yorumunun *intibak* fikri çerçevesinde yorumlandığı iddia edilecektir. Her ne kadar dergi çevresinin politik duruş olarak anti-emperyalist oldukları kolaylıkla iddia edilse bile kullanılan araçlara (teknik) yönelik tutum, bütünlüklü bir tutum sergilemekten uzaktır. Bu da kapitalizmin bir sistem olarak telakki edilmemesinin yanında varoluş kaygısı taşıyan bir devlet / toplumun üyesi olmaktan ileri gelmektedir. Dini hayat ve kurumsallık arasında kurulan bağ, (eleştiriler saklı tutulmak kaydıyla) kurumsallığın ilgası halinde gündelik hayata form veren dini tefekkürün de yok olacağı endişesini taşımaktaydı. Müzayaka halinin düşünce atmosferi, İslamcı görüşün emek yaklaşımına da kısmen sirayet ettiğini söylemek mümkündür.

Ancak bununla birlikte, İslamcı görüşün serdedildiği söz konusu dergiler, konunun ele alınış tarzını İslam hukukunun prensiplerine ve fıkıh oluşturma ilkelerine bağlı kaldıklarını söylemek mümkündür. Ancak sorunun bir kısmı da buradan neşet etmekteydi. Zira geleneksel tarım toplumlarının fikhını farklı bir satıhta icra etme teşebbüsü bazen bizatihi sorunun kaynağı olabilir. Daha önce icare-i nefis² kavramı çerçevesinde hukuki bir zemin oluşturulan emek mevzusu, modern dönemde eksik kalabilirdi. Zira “icare-i nefis” hususu taraflar için bağlayıcı olan bir hukuk düzeni ve nispeten daha yakın güç ilişkileri çerçevesinde tarafların hukuku korunarak icra edilebilmekteydi. Modern dönemde emek – sermaye ilişkisine “icare-i nefis” çerçevesinde yaklaşmak sorunu çözmekten ziyade derinleştirmektedir

İslam'ın hukuk metodolojisine bağlı kalınarak oluşturulan çerçeve, bu fikhın oluştuğu ve hâkim olduğu politik-ekonomik düzende sorunların ortaya çıkmasını ya da ortaya çıkan sorunlara işlevsel çözümler üretebilirdi. Modern dönemlerin başlangıcına kadar da bu düzen nispeten başarılı olarak tatbik edilmişti. Ancak yeni dünya düzeninin ihdas edildiği, yeni uluslararası iş bölümü (D. Ricardo, Karşılıklı üstünlükler teorisi) çerçevesinde ülkelere farklı görevlerin tahsis edildiği ve ticaret ve ekonominin ahlak ve hukuktan bağımsız olduğu bir düzlemde hukuk oluşturma sürecine yeni değişkenlerin de dahil edilmesi icap ederdi.

Özet olarak yeni oluşan ve kendini Osmanlı'nın da dahil olduğu İslam kültür çevresine dayatan kapitalist “*üretim örgütlemesi ve iş organizasyonu*”nun doğurduğu emek meselesine İslamcı cereyanın klasik dönem prensiplerine bağlı kalarak mukabelede bulunma tavrı, meselenin bağlamı düşünüldüğünde *intibak* olarak tebarüz etmektedir. *İntibak* olarak görülen de aslında sıkışmışlık halinin tabii neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Kurumlarla dini hayatın iç içe olduğu Osmanlı özelinde geliştirilen

2 *İcare-i nefis* ya da *icâre-i âdemî* ifadeleri Mecelle'de iş sözleşmesini ifade etmek için kullanılmıştır. İş sözleşmeleri, icare (kiralama) sözleşmelerinin bir alt çeşidi olarak işçi-işveren ilişkisini düzenleyen sözleşme türleridir (Aykanat, 2018).

inbitak tutumu, Mecelle’de de ifade bulmuştur.³ Zira içinde bulunulan şartları değiştirecek güçten yoksun olma hali sözkonusudur.

İntibak, klasik dönem yaklaşımının modernite ile olan ilişki muvacehesinde dönüşümünün ifadesidir. Bu anlamda İslamcı cenahın emek söylemi, seleflerinden farklı olmaktadır. İntibak olarak ifade bulan ve farklılık şeklinde yorumlanan, İslamcı mecmuaların geleneksel kavram ve kaynakları modernin ihdas ettiği vasatta yeniden yorumlama girişimidir.

Emek konusunun İslamcı mecmualarda nasıl ele alındığı değerlendirilirken emek meselesinin değerlendirilme biçimi aynı zamanda İslamcılığın modern kavrama üslubunu da deruhte edeceğinden bu çalışma İslamcı mütefekkirlerin düşünce dünyasına da giriş sayılabilir. Ya da emek üzerinden moderne karşı takınılan tavır ya da tavırlar belirlenmeye çalışılmış olacaktır.

İslamcılık Düşüncesi ve İslamcı Matbuat

İslamcılık hakkında konuşurken birbiriyle alakalı pek çok durumu bir arada düşünmek icap eder. Bu çerçevede, modernite, ulus devlet, sömürgecilik, teknoloji, din, şeriat, siyasi ve toplumsal çözölüş (inhitat), yeniden diriliş, birlik (ittihad) ve ıslah gibi meselenin farklı yönlerine göndermede bulunan birçok kavram dahil olmaktadır. İslamcı Mecmualardaki tartışmalar da bu kavramlar etrafında dönmüştür. Kavramlar zaman ve mekana bağlı olarak çeşitlenmekle birlikte daha üst bir soyutlamayla İslamcılığın tartıştığı konular “izzet arayışı” ve “ıslah ve tecdid” kavramları etrafında hülasa edilebilir (Beşer, 2020).

Osmanlı dönemi matbuatında münhasıran İslamcı olarak tanımlanabilen yayın sayısı hem daha az hem de nispeten geç bir dönemde yayıncılık hayatında görülmeye başlanmıştır. İslamcı sayılan fikir adamlarının çeşitli mecralarda yayınlanmış makalelerine rastlamak mümkünse de İslamcı vasfıyla vasıflanacak yayınlar için II. Meşrutiyet dönemini ve Sırat-ı Müstakim (1908-1912, 182 Sayı) dergisini beklemek gerekecekti. Sırat-ı Müstakim 1912 yılından itibaren Sebillürreşad (1912-1925, 459 Sayı) ismiyle yayın hayatına devam edecekti. İslamcı efkarı naşir matbuatın gelişmesinin II. Meşrutiyet sonrasına denk gelmesinde Koloğlu’na göre Abdülhamit’in izlediği siyaset etkili olmuştur. Koloğlu, İslamcı dergilerin yayın hayatında geç görülmesinin sebebi hususunda “*Abdülhamit döneminin, dikkatle engellediği İslamcı dergiler, ...*” (Koloğlu, 2013, s. 92) şeklinde bir ifade kullanmakta ve nedenini de II. Abdülhamit’in siyasetine bağlamaktadır. Nitekim İslamcı dergilerin II. Meşrutiyet’ten sonrasında yaygınlık kazanmasını da bu iddiayı desteklemektedir. Ancak bu hususta dikkat edilmesi gereken bir husus da devletin merkezinde olanların değişmesi olarak yorumlamak mümkündür.

3 Mecelle Madde 28- İki fesad teâruz ettikde ehaffı irtikâb ile a’zamının çaresine bakılır. Madde 29- Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur.

İslamcı fikriyatın bir başka önemli dergisi de şüphesiz Mustafa Sabri Efendi başyazarlığını yaptığı ve Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiye tarafından çıkarılan Beyânü'l-Hak (22 Eylül 1908-22 Ekim 1912, 182 sayı) dergisidir. II. Meşrutiyet sonrasında Meclis-i Mebusan'a seçilen Mustafa Sabri Efendi, 1909 yılında İttihad ve Terakki ile yollarını ayırıp muhalefet etmeye başlar (Bein, 2013, ss. 113–125). Muhalefete geçmesi, beraberinde Beyan'ül-Hak dergisini getirmiştir.

Bu iki önemli dergi dışında İslamcı fikriyatı önemseyen ya da dini hassasiyetler çerçevesinde yayın yapan daha başka süreli yayınlar da neşr olunmaya başlamıştı. Rehber-i Vatan (1908, 2 sayı), İslâm ve Ulûm (1908-1909, 19 sayı), Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi (1908-1909, 9 sayı) “Genç Müslüman” Hakkı Baha, Sadâ-i Hak (İstanbul, 1908, 8 sayı), İttihâd-ı İslâm (İstanbul, 1908-1909, 18 sayı), Mikiyâs-ı Şeriat (İstanbul, 1908-9, 30 sayı), Ceride-i Sûfiyye (İstanbul, 1909-19, 161 sayı), el-İslâm (İstanbul, 1909, 7 sayı), Maşrik-i İrfân (Konya, 1909-13, 331 sayı) , Muhibbân (İstanbul, 1909, 26 sayı), Teârûf-i Müslimîn (İstanbul, 1910-11, 32 sayı), Hikmet (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, İstanbul, 1910-11, 79 sayı), Tasavvuf (İstanbul, 1911, 35 sayı), Kelime-i Tayyibe (Ebu'l-Ula Zeynelabidin, İstanbul, 1912-1913, 12 sayı), el-Medâris (İstanbul, 1913, 19 sayı), Hayrû'l-keîâm (Ahmed Şirani, İstanbul, 1913-14, 38 sayı), Medrese İtikadları, (Ahmed Şirani, İstanbul, 1913, 17 sayı), İslam Dünyası (İstanbul, 1913-14, 27 sayı), Ceride-i İlmîyye⁴ (İstanbul, 1914-22, 79 sayı), Cihân-ı İslâm (İstanbul, 1914-15, 53 sayı), el-Mirsad (İstanbul, 1914-15, 22 sayı), İslam Mecmuası⁵ (İstanbul, 1914-18, 63 sayı), İrşâdü'l-Müslimîn (İstanbul, 1918-19, 14 sayı) İ'tisâm (Ahmet Şirani, İstanbul, 1918-20, 73 sayı) Habl'ül-Metin (İstanbul, 1919-20, 6 sayı), Mahfil (Tahirü'l-Mevlevi, İstanbul, 1920-26, 68 sayı), Livâ'ül-İslâm⁶ (Berlin, 1921-22, 32 sayı) ve Mihrâb (İstanbul, 1923-25, 28 sayı) II. Meşrutiyet sonrası yayımlanan ve bir kısmı Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da yayınlanmaya devam eden süreli yayınlardan bazılarıdır (İslamcı Dergiler Projesi, 2020).

Şunu da belirtmekte fayda vardır. İslamcılık ya da İslamlaşmak şeklinde isimlendirilen düşünce akımını sadece burada bahis mevzuu olan dergilere münhasır kılmak şüphesiz eksik olacaktır. Osmanlı dönemi düşünürlerinin hemen hepsi İslamcılık düşüncesi içinde mütalaa edilebilir. Zira Gökalp, Akçura, Agayef ve Abdullah Cevdet ya da diğer düşünürlerde vurgu farklı olmakla birlikte İslam unsurunu dışarda tutmuş değillerdi.

İçerik bakımından İslamcılık fikrinin temsilcileri sayılabilecek yayınların çoğu “... siyaset yerine kültür ağırlıklı içeriği tercih etmişlerdir. Bunların başında Sırat-ı Müs-

4 Meşihat-ı Celile-i İslamiye tarafından yayınlanan derginin başyazarı Şeyhülislam Hayri Efendidir.

5 Halim Sabit maiyetinde çıkan İslam Mecmuası İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ile bilinir. Türkçülük ile İslâm'ı bağdaştırmak hedefi güden dergi, İttihat ve Terakki'den bu minvalde ödenek almış bir yaygın organıdır (İDP, <http://katalog.idp.org.tr/dergiler/81/islam-mecmuasi>).

6 Muallim Doktor İlyas Bragon Bey tarafından idare edilen bu dergi, Mondros sonrası Enver Paşa'nın faaliyetleri çerçevesinde yayın yapar. (İslamcı dergiler hakkındaki bilgiler İDP sitesinden alınmıştır. http://katalog.idp.org.tr/dergiler?order_by=date_asc)

takim adıyla başlayıp sonra Sebilürreşad adını alan yayın gelir.” (Koloğlu, 2013, s. 92). İslamcı dergilerin siyasi mevzuları sayfalarına taşımadıkları iddiası bir nebze yanıltıcı olabilir. Zira siyasi, iktisadi ya da sosyal meselelere yaklaşım usulü farklı olan İslamcı dergilerin bu hususları tartışmadığını iddia etmek mümkün değildir. Fıkhi ve itikadi meselelerin yerine göre sosyal, siyasi ya da iktisadi konular bağlamında ele alındığını söylemek mümkündür. Dönemin önemli kavramlarından olan “şura” (Berkes, 2003, s. 321) böyle bir kavramdır. Yine emeğe dair yaklaşımlarda İslam’ın temel prensipleri çerçevesinde fikir irad etmek, siyasi, iktisadi ve sosyal olanın itikad ya da fıkıh ile birlikte ele alındığını gösterir. Ancak İslamcı yayınlarda işçilerin sorunları, ücretler, çalışma şartları gibi meselelerin gündeme gelmediği, araştırma konusu olan dergiler bağlamında tasdik edilmesi gerekir. Bununla birlikte ücretli emeğin Osmanlı çalışan nüfusu içinde dar bir kesime tekabül ettiğini de hatırd tutmakta fayda vardır.

Osmanlı’da İslamcılık fikrinin geç doğması ve dönemin iletişim araçları olan dergi ve gazete gibi araçları daha geç kullanmış olmasında Abdülhamit’in izlediği siyasetin dışında bazı etkenlerin olması gerekir. İslam ve Müslümanları koruma görevini üstlenmiş olan Halife’nin (siyasi erk, devlet) varlığı bu etkenlerden biridir. Ayrıca Osmanlı ilim geleneğinin gazeteler ya da dergiler aracılığıyla kendini ifade etme fikrine sıcak bakmamış olma ihtimali de mümkündür. Zira entelektüel alanın temsili olan medreselerin yayın faaliyetlerine dahil olması II. Meşrutiyetten de sonraya tekabül etmektedir.

Yukarda anılan sebeplere binaen, bu çalışmada bazı tahditler oluşturulmuştur. Osmanlı ilim geleneğinin temsilcileri olan medreselerin meseleye yaklaşım tarzı bu araştırmanın dışındadır. Medrese geleneğinin modernlikle tanışması ve tepkileri, aynı şekilde emek meselesine yaklaşımı bu çalışmanın dışında kalmaktadır. Ayrıca bu konu kendi başına bir araştırma alanı olarak keşfedilmeyi beklemektedir. Ayrıca Osmanlı dönemi ilmiyesinin fikirlerini tahlil etmek için bakılacak alan süreli yayınlardan ziyade neşrettikleri kitap veya risalelerde aranması icap eder.

İslamcı Matbuatın Emek Yorumu

İslam ile sıkı bağları olan ve mevcudiyetini İslam ile pekiştiren bir toplumda meydana gelen değişimler elbette en çok İslamcılık düşüncesini ilgilendirirdi. İslamcılığın, modernlikle yüzleşme neticesinde ortaya çıkan yeni sorunları anlama, anlamlandırma ve çare önerileri sunmaları gerekmektedir. Zira kriz alanlarına tekabül eden her sorunun sistem çerçevesinde açıklanması ve çare sunulması sistemin geçerliliğini devam ettirebilmesi bakımından önemlidir. Sanayileşme ile başlayan yeni dönemin yeni sorunları ise daha çok sosyal nitelikte ve emek bağlamında ortaya çıktığından (Castel, 2017) bütüncül bir nizam vaadinde bulunan İslam ve İslam’ın bir yorumu olan İslamcılığın emek dünyasına dair sorunlara çare arayışında olması kaçınılmazdı.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, İslam'ı temsil eden İslamcı fikriyatın herhangi bir ideolojik yaklaşımdan farklı olduğu veya farklı olması gerektiğidir. Modern ideolojilerden Marksist ya da liberal yaklaşımlar modern paradigma çerçevesinde oluşan iş organizasyonu ve üretim örgütlenmesini esas alarak çare arayışına girerken, İslamcı yaklaşımın aynı tarzda davranması mümkün değildir. En basitinden kaynağı itibariyle modern paradigma ile tezatlık arz eden İslam'ın ve dolayısıyla İslamcılığın bu farka her zaman için dikkat etmesi gerektiğidir. Toplumsala ait düzenlemelerde insanın nihai gayesi de gözetilmek zorundaydı. Bu sebeple emek, sadece geçim aracı değil, aynı zamanda Allah'ın rızasının gözetildiği bir alandır

Osmanlı dönemi İslamcı mecmuaların sayfalarında açıktan bir emek siyasetinin güdüldüğünü söylemek mümkün değildir. Daha önce bahsedildiği gibi bu çalışmaya konu olan dergilerde doğrudan emeğe dair yazı ve yorumlar tali bir mesele olarak ortaya çıkar. 19. ve 20. yüzyılın en önemli meselelerinden olan emek, İslamcı dergilerde en hararetli zamanlar da bile nadir olarak konu edilmiştir. Örneğin 1908 ve devamında vuku bulan grev dalgası (Yıldırım, 2013) hakkında İslamcı dergilerde konuyla alakalı makale ya da haberlere rastlanmamıştır.

İslamcı mecmuaların emek meselelerine uzak kalmasının fikrimizce biri asli diğeri ise maslahat icabı olan iki açıklaması vardır. Asli unsur, modern hayatın doğurduğu problem alanlarından olan emek sorununun İslam'ın hâkim olduğu bir toplum düzeyinde ortaya çıkmayacağı yönündeki inançtır. Tali olan ise siyasi irade ile çatışmaya girmemek ve bunun yanında asıl önemlisi yeni ortaya çıkan fikri cereyanlarla arasına mesafe koymak ihtiyacından neşet eden bir tutum olduğunu düşünebiliriz.

Her ne kadar nispeten az konu edinilmiş olsa da bu mecmualar da emek mevzularına bigâne kalmış değillerdi. Osmanlı matbuatına bakıldığında İslamcı fikir cereyanını savunan veya İslam kimliğini ön plana çıkaran dergi ve kişilerde İslam ve çalışma / emek hususunda icaleyi kalemde bulunanların mevzuyu farklı veçhelerle ele aldığı görülmektedir. Osmanlı'nın siyasi ve iktisadi durumunu temel alan bu yaklaşımlarda emek, din, ilerleme, kalkınma, geri kalmışlık, atalet gibi kavramlarla birlikte değerlendirilmiştir (Ferid Vecdi, 1911c, s. 66). Bu olgular karşısında geliştirilen bakış açışı İslamcı matbuatın emek söylemini ihtiva etmektedir. İslamcı görüşün emek meselesine külli (tümel) bir çerçevede yaklaşması din ve sosyal nizam arasındaki ilişkiden kaynaklanır. Hayatın bütün alanlarını kapsayan dini nizam, maişet yolu olan emeğe ve modern dönemde iş organizasyonu için de makul bir çözüm üretmek zorundaydı.

Ayrıca emeği konu edinen makalelerde yaşanan *olağanüstü hâl* durumunun da etkileri görülmektedir. Osmanlı'nın Batılı devletler karşındaki gerileyişi, bir *beka* problemine sebebiyet verdiğinden, ortaya konulan çözümler daha çok bu meselenin halledilmesine yönelik olmuştur. Mecelle'deki şu madde “*İki fesad teâruz ettikde ehaffi irtikâb ile a'zaminin çaresine bakılır.*” İslamcı matbuatın probleme yaklaşımı açıklar mahiyettedir. Daha büyük bela olarak görülen dini ve siyasi beka meselesi öncelenmiştir.

Bununla birlikte beka sorununun da iki veçhesi bulunmaktaydı. Biri devletin devamını sağlanmasına yönelik olan siyasi ve askeri alanla alakalıydı. Osmanlı'nın Kuzey Afrika, Balkanlar, Doğu Avrupa ve Kafkasya'da uğradığı toprak kayıpları, uluslararası arenada İngiltere, Fransa ve Rusya gergefinde bir nevi varlık mücadelesi verirken emeğe dair yaklaşımlar, söz konusu gerilemeye çare arayışlarının bir parçası olarak ele alınır. İkinci olarak da siyasi ve askeri gücün devamlılığını sağlayan ekonomik alanla ilgilidir. Zira siyasi ve askeri güc ancak güçlü bir ekonomi sayesinde sürdürülebilir. Ekonomi üzerine bina edilen siyasi hükümlerlik mevzusu emeği politik bir unsur olarak önemli kılmaktadır. Modern çağın eşiğinde iktisadi olarak güçlü olmak ise çağın gerektirdiği iş organizasyonuna bağlıydı. Bu noktada Osmanlı üretim sektörü emek ve sermayenin ayrışmaya başladığı bir eşikte durmaktaydı. Bir çeşit seferberlik hali olarak telakki edilen iktisadi mücadelede, devletin ve buna bağlı olarak da dinin ve dini hayatın devam ettirilmesinin imkânı olarak görülmekteydi. Bu bakımdan İslamcı dergilerin emek yaklaşımı hayati öneme sahiptir ve dolayısıyla da araçsaldır.

Osmanlı emek dünyasının kavramlarından olan, *sa'y*, *sa'y u amel*, *sa'y u guşiş*, *amel*, *iş* ve *çalışma*, gibi kavramlar münhasıran "*bağımlı çalışma*" türünü ifade etmemektedir. Haydarizade İbrahim Necm Suresi 39. ayete referansla çalışmanın dini açıdan bir vecibe olduğunu açıklarken ayette geçen 'sa'y' kelimesinin amel, çalışmak şeklinde yorumlandığını söyler: "... *sa'y u amelin vücubunu daha kat'î bir sûrette emr etmiş olan âyet-i kerîmesindeki sa'y kelimesi amel ile tefsîr buyurulmuştur. Amel ise makâsîd-ı dünyeviyye ve uhreviyyenin teshîl ve husûlüne hizmet edebilecek her nev' harekete şâmidir*" (Haydarîzâde İbrahim, 1911, s. 287).

Bağımlı çalışmayı da içeren bu kavramlar iş dünyasının genelini kapsayacak şekilde kullanılmaktaydı. Geçim, maişet temini için sarf edilen çaba, iştigal edilen uğraş, meşgale şeklinde bir anlamı havi olan bu kavramlarda bugünün ifadesiyle hem bağımlı çalışanlar hem sermayedar hem de kendi hesabına çalışan küçük üreticiler ve işletmeler ifade edilmekteydi. Sa'y u amel ve müradifi kavramlar '*teşebbüs*', '*girişimcilik*' ve '*bağımlı çalışma*' durumlarını bir arada ele almaktaydı. Bu çalışma için başvuru makalelerin başlıklarına bakıldığında bu durum kolaylıkla fark edilebilir (Ferid Vecdi, 1908c; Manastırlı İsmâil Hakkı, 1909a, 1909b, 1909c; Mehmet Atıf, 1327b; Sebülürreşâd, 1912d). Zira bu minvaldeki yazılar doğrudan üretim örgütlenmesi ve iş organizasyonuna yönelik olarak değil de bunun arkasındaki zihniyeti muhatap almaktaydı. Eğer dünyaya, mülke, servete, çalışmaya yönelik geliştirilen tutum değişirse, iktisaden gelişmek ve siyaseten varlık sürdürmek mümkün hale gelecek, netice olarak da Müslüman toplumun varlığı müzayakadan kurtulmuş olacaktır.

Araştırma kapsamında incelenen dergiler, oldukça uzun soluklu olmalarına rağmen çalışma hayatına dair yayınlanan makale ya da haber sayısı oldukça sınırlıdır. Makaleler emeğe dair meseleleri teorik çerçevede incelerken, işçi, emekçi, grev, tatil-i

eşkal gibi kavramları içeren haberler ise genelde başka ülkelerdeki durumlarla ilgili olarak ve politik bir tavır olarak yer bulmuştur. Örneğin, İtalya ile yaşanan sorunlarla birlikte İtalya'daki işçilerin gev girişimleri ya da yoksullukları; Balkan savaşlarıyla birlikte Yunanistan işçileri; Birinci dünya savaşıyla birlikte İngiltere'de işçi sınıfının ahvali ve genel olarak Rusya'ya ve Rusya'daki Müslümanlara dair gelişmeler haber kısmında yer bulmuştur (Sebilürreşâd, 1912a, 1912b, 1912c, 1918; S[in]. M. Tevfik, 1915, 1918). Ya da İslam'ın daha iyi bir sosyal nizam olduğuna dair öne sürülen iddiaların ispatı bağlamında genel olarak Avrupa'da işçilerin (Sebilürreşâd, 1918; S[in] M. T[e], 1919) ve kadınların, özellikle de çalışan kadınların sefaletlerini (Ahmed Hamdi, 1914; Ferid Vecdi, 1913) serdeden yazıları görmek mümkündür. İslamcı matbuatta serdedilen seçmeci tavır, ülke menfaatlerini ve Müslümanların izzetini korumaya yönelik olduğu söylenebilir.

Ancak yine de İslamcı matbuatın iktisadi hayatın gündelik meşgalelerine mesafeli durmasının makul başka makul açıklaması olması gerekir. Bu dergilerde yayınlanan makalelerin “izmihlal” karşısında bulunan İslam toplumlarının geleceğini kurtarma gayreti, telaşı ve hüznüyle yazıldığı görülmektedir. Din, bilim, ahlak, ittihad, terakki, gelişme, sanayileşme ve sa'y konuları devletin bekası ve milletin kurtuluşu için seferber edilmektedir. Doğrudan saldırı altında olan bir toplumun bunları öncelemesi⁷ gayet anlaşılır olmakla birlikte baskı altında bulunulan bu dar zamanda konunun etraflıca düşünülmediği de söylenebilir.

İçerik olarak değerlendirildiğinde, makale yazarlarının İslam ilim hiyerarşisi içinde hareket ederek konuyu ayetler ve hadisler bağlamında ele aldığı görülmektedir. Akabinde seleften kişilere (Ragıb el-İsfahani, Gazali, İbn-i Teymiye vb.) referansta bulunulmak suretiyle geçmiş dönemde çalışma mevzusunun nasıl değerlendirildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Son olarak da sorunun cari dönemde ele alınışı ve değerlendirme kısmı bulunur. Her ne kadar mecmualardaki makaleler sistematik olmasa da bu şablon yazılanların ekserisinde mevcuttur. Çalışma hayatının yeniden ve amaca uygun olarak organizasyonu için geleneksel kaynaklar ışığında modern dönemde yeni bir yaklaşım geliştirme gayreti gösterdikleri söylenebilir.

İçerik bakımından İslam'ın çalışmaya verdiği önemden bahsedilerek, tembellik yerilmektedir. Çalışma ve tembellik gibi kavramların bir arada ele alındığı bu makalelerde Batı karşısında savunmacı bir yaklaşım sergilenmektedir. Emeğin zenginlik kaynağı ve değer üreten işlevine vurgu yapılarak özelde Osmanlı, genelde de bütün Müslüman

7 Özelde İslamcılığın genel itibariyle de Osmanlı insanının tavrı Mecelle'nin şu maddelerinde somutlaştığını söylemek mümkündür;

§ 17- Meşakkat teysiri celb eder. (Güçlükler, kolaylığı getirir.)

§ 18- Bir iş zik oldukça müttesi olur. (Bir işte zorluk görülünce ruhsat ve fırsat verilir.)

§ 21- Zaruretler, memnu olan şeyleri mübah kılar.

§ 27- Zarar-ı eşed zarar-ı chaf ile izâle olunur.

§ 28- İki fesad teâruz ettikde ehaffi irtikâb ile a'zaminin çaresine bakılır.

§ 29- Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur.

lkeleri esir alan kötü Őartların İslam'dan kaynaklanmadığı yönünde savunma yapılmaktadır. İkinci olarak da emek-sermaye, işçi - işveren iliŐkilerinde İslam hukukunun vazettiği kurallar hatırlatılarak İslam'ın sömürüye karşı olduğu ispat edilmeye çalıŐılmaktadır. İslam savunusu dini izzetin korunmasından kaynaklanırken, sömürü karŐıtlıęı söylemle birlikte dönemin yükselen emek söylemi ile bağ kurulmaktadır. Özellikle ikinci yaklaşımın yükselen sosyalist söyleme karşı Müslüman ahalinin muzır fikirlere sapma ya da heyecanlara kapılma sorununu bertaraf etmeye yönelik amaçları da barındırdığına söylemek mümkündür. Ayrıca bu tavır, bir taraftan '*ahlaki üstünlük*' kurma imkânı verirken öbür taraftan esaret altında olan ya da bu tehlikeyle yüz yüze gelmiŐ Müslüman ülkelerin halini düzeltmek amacıyla umut barındırması itibariyle araçsaldır.

İslamcı Matbuatta Emek TartıŐmaları

İslamcılığın emek söylemine genel hatlarıyla ereveledikten sonra İslamcı matbuatta emek kavramının kullanıldığı bağlamları iki düzlemde ele almak mümkündür. Bunlardan biri emek yorumunun düşünsel boyutunu oluŐtururken, diğeri emeğin iktisadi, siyasi ve toplumsal yönüne tekabül eden vehedir. Düşünsel ile kastedilen daha çok itikadi meseleler çerçevesinde üretilen emek yaklaşımıdır. Bu çerçevede serdedilen görüŐ esas olarak İslam-terakki tartıŐmalarına cevap niteliğindedir. Emeğin, iktisadi, sosyal ve siyasi veçhesi ise daha çok gelişme, kalkınma ve refah arzusunu barındırır.

Her ne kadar İslamcı matbuatta sergilenen bakış açıları düşünsel ya da pratik boyutta tasnif edilmek suretiyle birbirinden tefrik edilmeye çalıŐılsa da aslında her ikisine de hâkim olan saik esas itibariyle dinidir. İktisat ya da sosyalin daha görünür olduğu değerlendirmelerde dahi hareket noktası İslam'dır. Bu yönü itibariyle din, İslamcı bakış açısından beklenildiği üzere, emeğe dair yorumların istinatgahını teşkil eder. Ancak yine de bir farktan bahsetmek mümkündür. Daha önce dini olanın hayata tatbiki neticesinde oluşturulan temellendirme burada farklılaŐır. Fark, akli ya da makul olandan hareketle oluşturulan bakış açısına dini veheden meŐruluk oluşturma gayretinden kaynaklanır. Allah'ın yeryüzünde kurulan nizamının birer uygulayıcısı olan Müslümanlar artık ilahi nizamın kurulmasına yardım etmek görevi ile vazifelenendirilmiŐ, Allah'ın dinine yardıma koŐan etkin failler Şeklinde değerlendirilmektedir. Bu bakış farkı, emek ile itikadi bir arada değerlendirme ihtiyaını hasıl eden unsurdur. Bu sebeple, sa'y u amelin konu edildiği yazılarda kaza ve kader, tevekkül, rızk, fitrat ve ihtiyaç gibi olgular bir arada değerlendirilmiştir.

Emeğin İtikadi / Düşünsel Boyutu. Genel olarak Osmanlı dönemi mecmualarında, özel olarak da İslamcı mecmularda emeğin konu edildiği makalelerde çalışmanın insan fitratı icabı gerekli olduğu yaklaşımı kendini gösterir. İhtiyaç içre olan insan, hayatiyetini sürdürecek gıda, elbise ve mesken gibi ihtiyaçlarını ancak çalışarak temin edebilir. İnsanın ihtiyaçları ise fitratı icabı temelde iki çeŐittir. Birincisi insan biyolojisi kaynaklıdır. İnsanın doğası icabı zuhur eden bir diğer ihtiyaç ise insanın

sosyal bir varlık olmasından ileri gelir. Toplum içinde yaşayan ben-i adem yek diğerine ihtiyaç duyar. Nu anlamda sosyallik, insanın hem biyolojisinin hem de insan olmanın gereği olarak telakki edilir. ‘İnsan, fitratı icabı ihtiyaç içindedir, ihtiyacın izalesi içinde çalışması gerekir’ şeklinde hülâsa edilebilir. Bundan dolayı iddia edilebilir ki; İslamcı matbuatın emek söyleminin hareket noktası, biyolojik ihtiyaçlara sahip sosyal bir varlık olan insan yaklaşımıdır. “Hülâsa: Vâreste-i delîldir ki efrâd-ı benî Âdem ancak hâl-i ictimâ’da yaşayabilir” (Abduh, 1919, s. 132).

Çalışmanın toplumsal açıdan gerekli olduğu fikri dini ve akli açıdan gerekçelendirilir. Hafız Hüseyin, aşağıda aktardığı hadis üzerine yaptığı yorumda emeğin toplumsal özelliğine atıfta bulunur. “... *huruf ve sanayiden birine teşebbüs ile istihsali servet etmek erkek kadın her Müslim üzerine farzdır meali hikmet iştimalindedir. Ra'nâ gösteriyor ki sa'y, diyanet-i İslamiyye nazarında bir fariza, bir fariza-ı ictimaiyyedir.*” (Hafız Hüseyin, 1327, s. 2443).

Taleb-i rızık olarak ifade bulan bu yaklaşım icabınca çalışmak, dünyaya meyletmek değil, fitri olan ihtiyaçları karşılamaktır. Bu bakış açısında iki farklı öge bir arada değerlendirilir. İlk olarak çalışmanın *gerekliliği* ve bundan neşet eden *meşruluğu* işlenir. Çalışmak, insani ihtiyaçların karşılanması bakımından gerekli ve hatta zorunludur. Aynı sebepten de dolayı çalışmak şer’an meşrudur. Biyolojik ihtiyaçların temini için çalışmaya ihtiyaç duyan insanın sa‘yi (çalışması), evvela zorunlu olanın (zarurat) karşılanmasına yönelik olduğu için gerekli ve bu sebeple de meşrudur. “*İnsan hayat ile kâim, hayât-ı beşer de çalışmak ile dâimdir. Herşey çalışmak ile istihsâl, her şey çalışmak sâyesinde istîsâl olunur.*” (Ahmed Hamdi, 1912, s. 441).

Emek zaruratin izalesi için gerekli olmanın yanında ayrıca iş bölümü aracılığıyla toplumsal ve beşerî yardımlaşmayı da içerir. Toplum mensubu her bir kişinin emeğiyle ürettiği sadece kendisine fayda sağlamakla kalmaz, diğerlerine de yararı dokunur. Bu sayede insan emeğiyle hemcinsine yardımda bulunabilir.

Cemâat-i beşer müteaddid ve muhtelif olmakla beraber her birinin sa'y u amelinden hâsil olan fevâid, yalnız kendilerinin mensûb buldukları cemâate maksûr kalmayıp cemâât-ı muhtelif ma'nen hey'et-i vâhide hükmünde olmasıyla bunların umûmiyetle bekâsına hizmet eder (Abduh, 1919, s. 132).

Çalışma hususunda bir başka husus da insanın yaratılış gayesi olan ibadete ilişkin yaklaşımıdır. İslamcı matbuatta yayınlanan yazılarda emek / çalışma ibadet ile bir tutulmuştur. “*İslamiyet sa'y ve gayreti o derece tervic ve emr eyler ki meşru ve makul olmak şartıyla erbab-ı kesb ve sa'ye ecr u sevebat-ı uhreviye va'd ile ibadet sırasında bulundurur*” (Ahmet Tevfik, 1909, s. 820).

İbadet, insanın yaratılış gayesi olmakla birlikte, insanın bu vazifeyi yerine getirebilmesi biyolojik canlılığını sürdürebilmesine bağlıdır. Toplum içinde yaşayan insan

da çeşitli olan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hemcinsinin emeğiyle üretilmiş olan ürünlere (semere-i sa'yine) ihtiyaç duyar. Asıl vazifeyi yerine getirmek için hemcinsinin emeğinin ürününü kullanan kişi ona borçlu olmuş olur. Eğer kişi faydalandığının mukabilinde hemcinsine başka bir şey sunmaz, borcunu ödemezse diğerini asıl vazifesinden alıkoyduğu ölçüde hemcinsine karşı suçlu ve rabbine karşı da günahkâr olur.

... umur-u hayra sa'y bir cihetten mübah ise diğer cihetten vacibat cümlesinden ma'duddur. Çünkü her mükellef mun'im-i hakiki olan halık-ı taalaya ibadet etmek mecburiyetindedir. Hâlbuki bir insan ibadet edebilmek için me'kulat, meşrubat, melbusat gibi ma bihi'l-hayat olan şeyleri istihsal lazımdır. Fukaha-i azam hazeratı tarafından va'd olunan: (Vacibin tevkif eylediği şey dahi vacibdir.) kavaidi usuliyesine binaen mükellef olan her şahıs üzerine ibadet vacib olduğu gibi ibadetin mevkufu aleyhi olan şeyler dahi vaciptir. Binaenaleyh gerek ibadet, gerek mevkufu aleyhi olan şeyler için sa'y u amel lazım ve vaciptir (Mehmet Atıf, 1911, s. 2270).

Bu noktada emek, insan biyolojisi, toplumsal varlık ve kul olma unsurlarını birlikte düşünülmesi gereken bir kavram olarak temayüz eder. Emeğin ibadet olarak görülmesinin yanında bazı durumlarda ibadetten dahi üstün tutulmuştur. “... bir köşe-i inzivaya çekilip ibadat-ı nafile ile meşgul olmakdan ise fazla servet istihsalıyla iştigal etmek evla ve efdaldır. Zira ibadetin menfaat-ı uhreviyesi abdin şahsına münhasır olduğu halde, istihsal edilen servetin menfaati kasib ile beraber umum halka, memlekete 'amm ve şamdır” (Hafız Hüseyin, 1327, s. 2444). Yine hadislere dayandırılan yaklaşımlarda ise emeğin cihat ile eş tutulduğunu görmek mümkündür. Özellikle helal yoldan çalışıp kazanmak cihada eş ulvi bir uğraş olarak görülür (Ahmed Hamdi, 1912, s. 441).

Rızık talebi mevzusunun konu edildiği makalelerde öncelikle ayet ya da hadislerden örnekler verilmektedir. Nas, İslamcı düşünürlerin her zaman için hareket noktasını teşkil eder. Ahmet Nazmi de rızıkın çalışmaya müteallik olduğunu ifade için şu hadisi zikreder. “... rızık kapımız Arş-ı A'lâ'dan tut da ka'r-ı zemîne kadar açıktır. Allâhü Teâlâ hazretleri her kulunu himmet ve sa'yinin derecesine göre rızıklandırır”(Ahmed Nazmi, 1919, s. 450). Hadisini yorumlarken meslek farkı olmadan herkesin ancak çalışma ve gayreti neticesi ve yine çalışma ve gayreti miktarınca rızık elde ettiğini ileri sürer: “Bu hadîs-i şerîfde hey'et ulemâsından tut da ilm-i mââdin erbâbına kadar bilcümle mesâlik ehlinin ilim ve sa'y u amelleriyle mütenâsib mâişet elde edeceklerine işâret vardır. (Ahmed Nazmi, 1919, s. 450). Örnek gösterilen hadislerde ve bunlara dair yorumlarda görüldüğü üzere rızık elde etmeye yönelik çabalar teşvik edilirken, gereklilik hususu da kendini göstermektedir.

Beyan'ül Hak dergisinde “İslamiyet'de Sa'y u Amel” başlığıyla yayınlanan makale, İslam emek yaklaşımının hülasası şeklinde olmuştur. Kişisel ve toplumsal menfaati esas alarak sarfedilen emeği derecelendiren H. Hüseyin ilk olarak kişinin kendisini ve ailesini ihtiyaç içre olmaktan koruması bakımından *farz*, ihtiyaçtan fazlası için çalışması ve etrafındakilerin ihtiyacını görmesi bakımından *müstehab*, tahsinat ama-

cıyla sarf edilen emeğin hayatı güzelleştirmesi bakımından *mübah* olarak değerlendirilmiştir. Emeğin meşruluğu ise ancak şu şartlar altında ortadan kalkar; “... *icra-ı şer ve mefsedet ve fahr u taazzum fikriyle istihsal-i emvale çalışmak memnu ‘dur*” (Hafız Hüseyin, 1327, s. 2444). Emek, İslamcı matbuatta ibadete eşdeğer, hatta bazı durumlarda nafil ibadetten daha faziletli bir uğraş görülmüş olmakla birlikte, asla ibadetin yerine ikame edilmiş değildir.

Geçim için çalışmanın gerekliliği ve meşruluğunun yanında mecmualarda çalışma ya da emek mevzularının birlikte tartışıldığı konular, kaza ve kader, tevekkül ve atalet olmuştur. Bu konuların birlikte ele alınmasının nedeni, Müslümanların kötü durumlarının müsebbibi olarak telakki edilmesindedir. Müslüman coğrafyanın içinde bulunduğu meskenet ve zillet hali Müslümanların ataletinin vücut bulmuş hali olarak telakki edilir. Akıl yürütmenin neticesi ataletin yanlış dini telakkilerden kaynaklandığı şeklindeki bir iddiayı doğurur. Yanlış olan dini telakki ise batıl kader ve tevekkül anlayışı olarak dikkat çekilir.

Tevekkül hususundaki yanlış telakki, Mehmet Atıf tarafından “esbab-ı zahireye teşebbüs tevekküle mani değildir” başlıklı makalesinde ifade bulur (Mehmet Atıf, 1327a). Ferid Vecdi, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi yazarların makalelerinde ise atalet ve kader mevzusu birlikte ele alınmıştır (Abduh, 1909a, 1909b, 1909c, 1909d, 1909e, 1909f, 1909g, 1909h, 1909i) Ferid Vecdi, 1908c, 1911a, 1911b, 1911c, 1911d; Reşid Rıza, 1912). Örnek gösterilen makalelerde dünyevi tutum ve davranışların arkasındaki zihniyet meselesine odaklanılmıştır. Reşid Rıza’dan yapılan aşağıdaki alıntıyı örnek göstermek mümkündür.

... kıyâmetin yakın olduğuna, ondan evvel de behemehâl dinin dücâr-ı za’f olacağına, müslümanların parça parça olarak her biri bir tarafta mahv olup gideceklerine dâir her asırda vücûdu eksik olmayan câhil vâ’izlerin kopardıkları feryâdlar, budalaca sadâlar dolayısıyla bu mes’ele müslümanları pek fenâ bir sûrette mutazzarır ediyor, onları sa’y ve amelden alıkoyup her türlü zillet ve meskenete, en basit, pek fenâ bir ma’îşet-i hayâtıyyeye râzî olmakta berdevâm kılıyordu (Reşid Rıza, 1912, s. 284–285).

Bu ve benzeri makalelerde İslam coğrafyasının içinde bulunduğu kötü durumun müsebbibi olarak yanlış dini telakkiden (kader ve tevekkül) neşet eden atalet gösterilmektedir. Vaziyete sebep olarak atalet teşhis edilince, halin tedavisi için gereken şey ise çalışmak, gayret etmek, ‘kesb u kâr’a yönelmek gerektiği şeklinde çözüm kendiliğinden doğar. M. Abduh, Reşid Rıza ve F. Vecdi bunun mantıki ve akli olduğunu göstermek amacıyla terakki etmiş milletlerin durumunu örnek göstermeye gayret ederler. Bahis konusu örneklerde terakki ile çalışma ya da çalışmaya karşı takınılan tutum arasındaki ilişkiye vurgu yapılır. Buna göre, müterakki milletler sa’y u gayret ettikleri ve sa’y u amelden geri durmadıkları için gelişmişlerdir.

Çalışmanın atalet bağlamında ele alındığı diğer bazı yaklaşımlarda ise her ne kadar dini düşüncenin islahını amaç edinilmemişse de çalışmanın nazarı İslam’daki yeri ve

ataletin kötülüğü hususunda çeşitli deliller öne sürülür. Ayet ve hadisler bu bağlamda yoğun olarak örnek gösterilmektedir (Hafız Hüseyin, 1327; Hüseyin Hazım, 1908; Mehmet Atıf, 1911; Mehmet Tayyib, 1908).

İbni Hazım Naim'in 'çalışmak' başlığıyla yayınlanan şiiri de benzer yaklaşım ifade etmekle birlikte eder. İbni Hazım, terakki, atalet ve çalışmak arasındaki ilişkiyi sünnetullah'a uygun şekilde kavramak gerektiğini belirtirken, ilahi adaletin Müslüman ve gayri Müslim farkı gözetmeden çalışan ve gayret edenlerden yana olduğunu belirtir.

Çalışmak hususunda muvahhidle mülhidi

Müsâvî tutar Mevlâ, ve zâten adâletin

Budur muktezâsı... Sa'y eden, müşrik olsa da,

Olur hâkimi, âtl olan kavm ü milletin (İbni Hâzım Naim, 1912, s. 381).

Bahsedilen düşünürlerde atalet, tevekkül, kader ve emek gibi kavramların bir arada kullanılması, yazarların zihniyet ve davranışlar arasındaki ilişkinin mutlaklığına inanmalarından kaynaklanır. Hem durum tespiti yapılırken hem de çare önerileri sunulurken aynı yöntem kullanılır: 'Atalete sebep yanlış (dinî) telakkilerdir, ataletten kurtulmak için bu yanlış düzeltmek gerekir' şeklinde iradeci bir yaklaşım sergilenmektedir.

Bu noktada dini telakki, akidenin ifsadı ve çalışma kavramları arasında karşılıklı bir ilişki ortaya çıkar. Dini telakkinin ıslah edilmesi gereği sa'y u amel sahasının örnekliliği ile takviye edilmiş olunur. 'Madem mezellete duçar olmuş olmamızın sebebi ifsad olmuş dini telakkiden neşet eden atalettir, o halde bu zilletten kurtulmak için evvela din ile doğru şekilde ilişki kurmamız gerekir.' şeklinde bir önerme ortaya çıkar. 'Böyle davranmak suretiyle hem dinimiz hem de dünyamız abad olur' sonucuna ulaşılır. Bu sebeple emek mevzusu Osmanlı düşünürlerinin çoğunda olduğu gibi İslamcı matbuatın müelliflerinde de evvela dini bir meseledir. Aynı zamanda bozulmuş dini telakiyi ıslah etmenin bir aracıdır.

Siyasi, İktisadi ve Sosyal Bağlamda Emek. İslamcı matbuatta emeğe dair ortaya konulan söylemin bir diğer yüzü de makro düzeyde ele alınan ve daha çok kalkınma, refah, gelişmişlik, bağımsızlık çerçevesinde üretilen söylemdir. Asl olarak siyasi bakış açısının hâkim olduğu bu söylemde siyaseten müzayaka altında bulunan bir toplumun ferdi ya da ülkenin vatandaşı olarak uluslararası tehdidin izalesi için çalışmanın önemini vurgulandığı yaklaşımdır.

Buna en iyi örnek Ömer Rıza'nın Sebillürreşad dergisinde yayımlanan makalesinde görülür. İzmir'in işgal edilmesi üzerine kaleme aldığı makalede "*Hayâtımız ve sa'yimiz bize âit olmadıktan sonra yaşamaktan, çalışmaktan sarf-ı nazar ederek namusumuzla ölmek daha hayırlıdır.*" (Ömer Rıza, 1919, s. 25) diyen Ömer Rıza, istiklal ve emek hususu birbiriyle alakalandırmıştır. İstiklalin bir veçhesini insanın

hayatının kendisine ait olması şeklinde ifade ederken diğer veçhesini de kişinin emeğinin kendisine ait olması şeklinde tanımlamıştır. Hürriyet gaspına vurgu yapılan bu pasajda hayatı ve çalışmayı anlamlı kılan unsur olarak özgürlüğü görür. Özgürlük ve emek arasında kurulan bağ, emeğin insanı özgürleştiren tarafına telmihde bulunur. Aynı zamanda özgür olmanın gereği olarak kişinin emeğine sahip olmasını görür. Emek ve özgürlük arasında kurulan bağ, modern çalışma hayatının umdelerini, özellikle de Marksist bakış açısını çıkarsamak bir nebze aşırı yorum olarak değerlendirilebilir. Zira Ömer Rıza'nın özgürlük ile emek arasında kurduğu bağı işçi – işveren arasındaki ilişkiye teşmil edecek bir yaklaşıma rastlanılmamıştır.

Benzer yaklaşım Mehmed Akif'in yazdıklarında da görülebilir. Emeğe siyasi manada varoluşsal bir anlam yükleyen M. Akif, Müslümanların siyasi ve sosyal varoluş şartını emeğe bağlamaktadır. Var olmanın anlamı ancak emekle hak edilebilir. “*Bekâyı hak tanıyan sa'yi bir vazîfe bilir; / Çalış çalış ki bekâ sa'y olursa hakkedilir.*” (Mehmed Akif, 1913, s. 249). Şiirde sıkça rastlanan bu beyit, toplum olarak istikbale ve istiklale sahip olmanın şartı olarak emeği görür.

Emek ile siyasi ve kurumsal mevcudiyet arasında bağ kurduğu bir başka şiirinde Mehmed Akif, sa'yi (emeği) devleti, dolayısıyla dini ayakta tutacak unsur olarak yorumlar.

İşte dert... İşte devâ... Bende ne var? Bir tebliğ.

Size âid sizi tahlîs edecek sa'y-i belîğ. (s.496)

....

Müslüman mülkünü her yerde felâket vurdu;

Bir bu toprak kalıyor dînimizin son yurdu.

O da çiğnendi mi, çiğnendi demek Şer'-i mübîn... (Mehmed Akif, 1912, s. 496).

Emeğin siyasi bağlamda kullanıldığı bu tür örneklerde devletin bekası ile dini hayatın tesis ve devamlılığı arasındaki ilişkiselliğe vurgu yapılır. Dini hayatın muhafazasını sağlayan kurumsal yapı olan devlet yok olduğu takdirde dini hayatı da müdafaa etmenin imkân dışına çıkacağı uyarısıdır. Akif ve diğer İslamcı yazarların tutumu, sömürgeleştirilmeye karşı direniş anlamında İslam'ın (Karpaz, 2013) ve emeğin siyasallaşmasının ifadesi olarak okunabilir.

Bu minval üzere olan makale ya da haberlerde öncelikle Batı Medeniyeti karşısında Müslümanların izzetini korumaya yönelik bakış açısı hakimdir. İktisadi bakışın ön plana çıktığı değerlendirmelerde rasyonellik unsuru vurgulanırken, toplumsala vurgu yapılan değerlendirmelerde ise toplumsal hayatın gerekleri yine bakış açısıyla temellendirilmektedir. Siyasi vurgular ise dini kaygılarla birlikte dile getirilmiştir. Aslında iktisadi ve sosyal kaygılar siyasi kaygıların neticesi olarak ortaya çıkarken, siyasi kaygılar da önemli ölçüde dini saiklerden neşet eder.

Emeği geri kalmışlık bağlamında ele alındığı bir başka yaklaşım da bilimsel alandaki vaziyetle alakalıdır. Geri kalmışlığın temel nedenlerinden gsterilen bilimsel alandaki gerilik, iktisadi sonuçlar doğuracağından iktisadi kalkınmanın bir veçhesi olarak bilim ve tekniğe önem vermeyi gerektirir. Zira Müslümanlarda *ilim ve fenin* gelişmemiş olması nedeniyle maruz kaldıkları iktisadi geri kalmışlık, özgürlüğü kaybetme tehlikesini doğurmuştur. Batılı devletler ile Müslüman ülkeler arasındaki temel farkın bilimsel gelişme düzeyinden kaynaklandığından hareket eden bu yorum, bilim ve teknik alanında gelişme sağlanmak suretiyle tehlikenin bertaraf edileceğini ileri sürer.

Bugün gözle görülemeyen, birden hissedilemeyen, fakat müdhiş bir sûrette neticesi tezâhür edecek olan “istilâ-yı iktisâdî” nasıl hüküm-fermâ oluyor? Bu istilâyâ “istilâ-yı ilmî” demek daha münâsibdir (Halil Fahreddin, 1912, s. 442).

Müslümanlar ile diğerleri arasındaki farkı kapatacak unsurlardan biri de sa’y u amelde gösterilecek ihtimam, gayret ve çalışkanlıkla mümkündür;

Eğer bire karşı on çalışılırsa ihtimâl bir sukût-ı muhakkaktan tahlîs-ı girîbân edilmek ümidi vardır. Evet, Avrupalılar bir çalışılırsa biz on çalışmalıyız. Çünkü hem her gün, her sâat, her dakîka tevsi’-i dâire etmekte olan ulûm ve maârif ta’kîb etmek, hem de evvelce aramızda açılan mesâfeyi kat’ etmek icâb eder (Halil Fahreddin, 1912, s. 442).

Ancak gerek ilmi gerekse iktisadi sahada kişisel gayretle gösterilen çabalar çoğu zaman yetersiz kalmaktadır.

Muhtelif şubâtta yetişen mütehasıslarımız da sırf kendi eser-i sa’yılarıyla ve şâz kabilinden olarak yetişmişlerdir (Halil Fahreddin, 1912, s. 443).

Toplumsal hayatla ilgili birçok unsurla birlikte konu olan emek, taklitçilik ya da milli kimlik oluşturma sorunuyla da birlikte ele alınmıştır. Ferid, Milli kimlik oluşturma, ona sahip çıkmanın neye tekabül ettiğini değinirken, kendince Batıyı örnek almanın uygun yolunu da gösterir. Bu noktada Batının kültürüne tekabül eden şeylerden ziyade Batıyı yükselten şeylerin çalışmaya tekabül eden meziyetler olduğunu ifade eder. Takip edilmesi gerek iyi yönlerin de iktisadi hayata dair olan iş yapma tarzı, çalışmaya karşı geliştirilen tutum olduğunu ifade eder (Ferid, 1912, s. 278). Ferid’in yaklaşımında Osmanlı modernleşmesinin kadim tartışmalarından olan teknik – kültür ayrımı bariz şekilde kendini göstermektedir.

Makro anlamda siyasi ve iktisadi perspektifle mecmualarda yer edinen emek mevzusu çalışma dünyasının daha başka kavramlarıyla da birlikte değerlendirilmiştir. Emek, ihtiyaç ve zarurettten kurtulmanın aracı olarak görüldüğü gibi aynı zamanda gelecek öngörüsü ve güvencesi sunan, özgüven ve özgürlük bahşeden bir araçtır. “Mütemâdi sa’y ü emek sarfiyla kendisini ve ailesini zillet-i ihtiyaç ve tebeiyyetten kurtarmak fikre bir istiklâl-i meşrû’ bahşeyler.” (Sebîlürreşâd, 1912, s. 349).

Sa'y u amel kavramı çerçevesinde İslamcı matbuatın işlediği konulardan biri de girişimcilik fikrini teşvik etmeye yönelik yazılardır. Bu bağlamda servet sahibi ya da sadece emek gücüne malik olanların artı değer üretecek faaliyetlere sevk edilmesi hedeflenmiştir. Tembellikten kaçınmak ve memurluğa rağbet etmemek gerektiği fikrinden hareketle işlenen *teşebbüs* fikri daha çok ticaret ve üreticiliğin toplumsal faydaları etrafında vücut bulur. Ahmet Hamdi'nin Sebülürreşâd dergisinde yayınlanan yazısı da şirketlerin toplumsal hayatta sağladığı faydaya odaklanmaktadır. Şirket kurmanın faydaları, gerekliliği ve farklı açılardan şirketlerin meşruiyetini tartışan Ahmet Hamdi, mevzuyu iktisaden dışa bağımlı olmaktan kurtulmanın aracı olarak değerlendirir (Ahmed Hamdi, 1912, s. 441). Haydarizade İbrahim de sa'y (emek) ve teşebbüs (girişim) konusunu işlediği makalesinde gayret ve teşebbüs fikrinin faydalarını dini muhteva çerçevesinde açıklamaya çalışır (Haydarizade İbrahim, 1911).

Kadınların toplumsal konumuyla da ilgili İslamcı mecmualara konu olan emek, modern çalışma hayatının kadınlara uygun olmadığı savı etrafında birleşir. İş hayatının sıkıntılarını giderecek bir sığınak olarak tasvir edilen aile hayatı, kadınların çalışma hayatına dahil olmasıyla yok olacağını savunulur (Musa Kazım, 1908). Aslında İslamcı mecmualar, modern çalışma hayatının insani olmadığı fikrini ileri sürerler. İnsani olmamakla birlikte zaruret çalışmayı gerektirmektedir. Bu sebeple en azından kadınları bu gayri insani ilişki biçiminden korumak gerektiğini ileri sürerler.

Aynı şekilde Ferid Vecdi de modern çalışma hayatının kadınlara uygun olmadığı fikrini savunur. Müslüman Kadını' başlıklı makalesinde Ferid Vecdi, modern çalışma hayatının kadınlar için uygun olmadığını açıklarken, Amerika'dan Jules Simon'un görüşlerine başvurur. "Evinin hâricinde çalışan bir kadın âdi bir işçinin göreceği işi görmüş olur; lâkin bir kadının işini göremez" (Ferid Vecdi, 1908a, s. 105) bu satırları aktaran F. Vecdi, kadının neden çalışmak durumunda olduğu ya da çalışmak zorunda olduğunu tartışmaz. Ancak F. Vecdi'nin önerisi kadınları, insan tabiatına aykırı olan zor ve meşakkatli çalışma hayatından alı koymak olduğunu söylemek mümkündür. Batı dünyasından örneklerle modern çalışma hayatının erkek ve kadınlar için esaret olduğunu savunur (Ferid Vecdi, 1908b).

Osmanlı dönemi mecmualarında emek, çalışma anlamlarında kullanılan sa'y kavramı Ali Tayyar tarafından aşağıdaki şekilde hülâsa edilmiştir. Olumlu ve olumsuz kullanımları olan sa'y kavramı hem Allah'a yakınlaştıran hem de insanları doğru yoldan saptıran bir araç olarak tasvir edilmiştir.

Sonuç ya da Emeğin Düşünsel ve Toplumsal Yeniden İnşa Vazifesi

İslamcı Matbuatın önde gelen dergilerinden derlenen İslamcılığın emek yorumu görüldüğü üzere iç içe geçmiş bir kavramlar dizisi etrafında öbeklenir. Ortak özellikleri tembelliğin yerilmesi ve çalışmanın övülmesi olsa da bu yaklaşımların itikadi, iktisadi ve

siyasi arkaplana haiz söylemler olduğunu iddia mümkündür. Sa'y, kanaat ve atalet gibi kavramlar Osmanlı'nın son döneminde birçok nedene mebni olarak dergi sütunlarında yer bulmuştur. Bunun bir nedeni halkı çalışmaya özendirmekse de bir başka nedeni de Batı karşısında İslam toplumlarının kalkınmasını mümkün kılacak ve istiklalini koruyacak ameliyeye tekabül eder. En önemlisi de yine Batı menşeli iddialara cevap kabilinden olarak, İslam'ın terakkiye mani olmadığını ispata yöneliktir. Terakki – tedenni çekişmesinin önemli bir yüzü de daha önce bahsedildiği üzere Müslüman toplumlarda bozulmuş addedilen akidenin ıslahını mümkün kılmaktır. Bu amaçla birbirinin zıddı olan iki kavram birlikte kullanılır. Sa'y (emek) ile atalet bu mevzunun iki ucunda yer alan zıt kavramlardır. Ataletin yerilmesi suretiyle akideyi hurafeden temizlemeye çalışılırken, sahih olanın ikası ise sa'y'ın sağladığı imkân ile mümkün hale getirilmeye çalışılır.

Osmanlı süreli yayınlarında atalet, betalet ya da tembellik şeklinde ifade edilen çalışmaktan kaçınma halleri ilginç bir şekilde en ziyade akideyle ilgili olarak dile getirilmiştir. Özellikle İslamcı matbuatta görülen emek-itikat ilişkisi, modern Batının teşekkülünde emeğin oynadığı merkezi rol ile paralellik arz etmektedir. Bu çerçevede çalışmayı itikad (kaza ve kader) ilişkisi içinde yorumlayan birçok yazı Sırat-ı Müstakim, Sebillürreşad gibi dergilerde yayımlanır. Mehmed Akif tarafından tercüme edilerek yayınlanan 'Müslüman Kadını' başlıklı yazı dizisiyle Ferid Vecdi, tembellik üzerine birçok yazısı yayımlanan Muhammed Abduh bunlara örnek gösterilebilir.

Bu anlamda emeğin teorik çerçevesi, bağlamın başka alanlarda yapılan tartışmalara kaymasına müsaade etmektedir. Ya da emek üzerine, savunma niteliğinde geliştirilen çerçevenin de geniş tutulmasını sağlamıştır. Söz konusu mecmualarda emeğe dair geliştirilen yaklaşımlar, modernlik bağlamında ortaya çıkan ve ilerleme tezlerinde ortaya konulan ve İslam toplumlarını geri kalmış toplumlar arasında tasnif eden tezlere karşı bir itirazdır. Ziya Paşa'da "İslam imiş devlete pâ-bend-i terakki, / Evvel yoğ idi işbu rivâyet yeni çıktı (Ziya Paşa, t.y.)" şeklinde itiraza neden olan, hem dışarıdan hem de içerden Müslüman toplumların geri kalması ile dini düşünce arasında kurulan analogiye karşı gösterilen tepkidir.

Dönemin önemli İslamcı dergilerinden olan Sırat-ı Müstakim, Sebillürreşad ve Beyân'ül-Hak dergilerinde yayımlanan makaleler bu anlamda savunmacı özellik gösterir. Muhammed Abduh, Ferid Vecdi, Şeyhülislam Musa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Atıf gibi dönemin ileri gelen düşünürlerinin kaleminden sadır olanlara bakıldığında emek ve itikad arasında bağ kurulduğu görülür. Müslümanların geri kalmasının sebeplerini itikad-emek çerçevesinde teşhis eden bu yaklaşımlar, sa'y kavramını Müslüman toplumları ve idareyi ifsad eden sebepleri ortadan kaldırma gayesine müteveccih olarak ele almışlardır.

İslamcı mecmualardaki yazıların çıkış noktası *Müslümanlar geri kalmıştır* önermesi oluşturur. Durum tespitinden sonra teşhis ve tedavi diye iki kısma ayrılan tah-

lillerde emek, akidenin ıslahı için etken amil olarak öne sürülür. Bu yaklaşım ise mecmua yazarlarının Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak emeğe daha fazla ve farklı değer biçmesiyle varoluşun temelini konulmasıyla, başka bir ifadeyle ontoloji ve epistemolojinin yeniden tesisinde merkezi rol atfetmesiyle kıyas edilebilir.

Aslında çalışma ile ilgili yorumlarında Abduh ya da Ferid Vecdi, 16.yy'da yaşamış Kemalpaşazade'den ya da başka bir İslam düşünüründen farklı şeyler iddia ediyor değillerdi (Sarı, 2018). Hem modern öncesi dönemde hem de modernleşme sürecinde Kur'an ve Hadisler'den hareketle İslam bilgi paradigmasının kaynaklarından başlayarak yerel tecrübeler (örfe) varan bir silsileyi takip edilmekteydi. Ancak burada farklılığı oluşturan durum, düşüncenin ortaya konulduğu bağlamdır. Modern Batıyla karşılaşma bağlamında üretilen söz konusu cevaplar, dini düşüncenin meşruluğunu pratik nedenlerle açıklama üzerine kuruludur. Yani ataletin yerilmesi, kesb'e dair yaklaşımlar ya da kader anlayışının temellendirilmesi pratik alandan elde edilen bulgularla sağlanmaya çalışılır.

İslamcı mecmulardaki emek yaklaşımlarının bir izleğini vermek gerekirse yukarıda da belirtildiği gibi "*Müslümanlar geri kalmıştır*" tespiti hareket noktasını oluşturmaktadır. İslam dünyası hem iktisadi hem de siyasi bakımdan güçten düşmüş dolayısıyla başkasının tasallutu altına girmiş ya da girme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Özellikle 19.yy. İslam dünyası için bu bakımdan bir arayış yüzyılıdır. Bürokratlardan sivil düşünürlere varan geniş bir yelpazede birçok kişi çare arayışına yönelmiştir. Geri kalmışlık durumdan kurtulmanın çarelerini arayan mecmua muharrirleri tarafından geri kalmanın sebebi olarak atalet teşhis edilir. Ki bu aynı zamanda dışarıdan da yöneltilen bir iddiadır. Atalet ise sahih dini telakkinin bozulmasıyla ortaya çıkmıştır. Buna göre İslam'da olmayan bir sürü batıl inanç ve hurafe, Müslümanları yanlış kader anlayışına sevk etmiştir. Akidede meydana gelen bozulmanın neticesi olarak da toplum ve devlet ifsad olmuştur.

Teşhisin hülasa edildiği şekilde konulmasında Batının İslam dünyası hakkında ürettiği bilgi birikimin de etkisi vardır. Bu gelenek ise '*Müslümanlar geri kalmıştır; zira İslam terakkiye manidir*' iddiasıyla meşhurdur. Verilen cevaplar ise bu iddianın yersizliğini ispata yönelik olmaktadır.

İfsadın kaynağı batıl dini telakki olarak teşhis edildikten sonra ıslah için başvuru olan yöntem ise moderndir. İnsanın kendi hayat tecrübesinde test edebileceği somut vakalara yönelmek suretiyle hem teşhis kısmındaki iddia hem de sunulan önerinin doğruluğu sağlanmaya çalışılır. Devamında ise modern bilgi paradigmasının önemli unsurlarından olan tümevarım yöntemi ve gözlem kullanılır. Ayrıca başvuru örneklerin çoğaltılabilir nitelikte olması da mevzuya kantitatif kesinlik kazandırmaktadır. İktibas edilen modern usullerin uygulama alanı ise rızık ve kesble alakalı olan saha-i sa'y u amel, yani emek olarak belirlemektedir.

Batıl akide, çalışma hayatının örnekleriyle /şahitliğiyle (kesb, rızık, kader) bertaraf edilmeye çalışılırken, insan aktif bir özne olarak sahneye konulmaktadır. Bu düşünceden hâsıl olan sonuca göre hem cehd eden hem de çabasının rızayı ilahiye muhalif olmadığını anlayan Müslüman daha fazla çalışarak ataletin sebep olduğu meskenetten kurtulmuş olacaktır.

Emek sahasındaki örneklik, Müslümanların duçar olduğu zilletten kurtulmak için bir çare olarak görülürken, aynı zamanda tecdid ve ıslahın gerekliliği fikrine de güç katar. Yani saha-i sa'y u amel, toplumsal ve siyasal ifsadın çaresi olarak temayüz ederken, aynı zamanda akidenin ıslahını mümkün kılan bir alan olarak sunulur. Bundan dolayı sa'y u amel, ontolojinin yeniden tesis edilmesinde, dini düşüncenin ıslah ve ihyasında asli bir unsura dönüşür. İslamcı Mecmularda temsil edilen İslamcı düşünce geleneğinde emek, bu sebeple varoluşsal bir anlam kazanır.

Emeğe atalet üzerinden atfedilen değer, İslamcı yazarları modernleşmeci teşebbüslere yaklaştırırken ve modernleşmeci teşebbüsleri de aynı zamanda dini kisveye büründürür. İsmail Kara'ya göre birbirinden farklı hareket noktasına sahip çabaların belli noktalarda örtüşmesinin bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, "devletin gerilemesi ve çöküşü ile İslam'ın gerilemesi ve çöküşünün aynileştirilmesidir" (Kara, 2016, s. 33). Bu yaklaşım gereği, devletin bekasımı sağlayacak çabanın (ıslahat) aynı zamanda dini alanı da ıslah ve ihya edecek çabayla birlikte ele alınmasıyla alakalıdır. İkinci olarak da devletin modernleşmesine yönelik yapılacak düzenlemeler dine aykırı öğeler taşısalar dahi esas gaye itibariyle meşrudurlar. Zira devletin bekasımı sağlayacak şey dinin bekasımı ve aynı zamanda ıslahını da mümkün kılması hasebiyle meşrudur (Kara, 2016, ss. 33–34).

Sonuç olarak Osmanlı'nın son zamanlarına denk gelen dönemde İslamcı dergilerin emeğe dair yorumları birkaç önemli nokta hülasa edilebilir. Geleneksel ve modern dönemin izlerini bir arada barındıran bu yaklaşımlarda kaynaklar aynı kalmakla birlikte ifadenin bağlamı düşünce, tutum ve davranışlarda farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Durumun temel müsebbibi ise sanayileşme, modernleşme, çağdaşlaşma medenileşme ya da batılılaşma gibi farklı şekilde ifade bulan Batının İslam dünyası üzerinde kurduğu askeri, siyasi, iktisadi ve kültürel kuşatmadır. Emek, bu bağlamda bahis mevzuu sorunların çözümünü de içeren bir mefhum olarak belirlemiştir. Dolayısıyla emeğin araçsal / işlevsel olarak kullanıldığını iddia etmek mümkündür.

Geçim kaynağı olarak telakki edilen emek, Müslümanların dünya ve ahiretini kuşatan özelliğe sahip olması hasebiyle dünyevi ve uhrevi özelliklere sahipse de modernlikle birlikte başka fonksiyonlar da yüklenmiştir. Bu süreçte emek, *ilerleme – geri kalma* tartışmalarının odak noktasını oluşturan *din-bilim* tartışmasında dinin ilerlemeye mani olmadığı şeklindeki itirazın ifadesi olmuştur. Müslüman halkların ya da ülkelerin geri kalmış olmalarındaki sebebin dinde aranmayacağı hususu etrafında

yükselen itirazlara bakıldığında emek yaklaşımlarının oryantalist bakış açısını eleştirmek amacıyla kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu özelliği dolayısıyla emek, siyasi bir veçhe elde etmiş olmakla birlikte, İslamcı mecmualar açısından bir sınıf siyasetinden bahsetmek mümkün değildir. Emeğin din-bilim, terakki-tedenni bağlamında tartışılması bu minvalde yazılanlar savunmacı nitelik arz eder.

İslamcı Matbuatın emek yorumuna eski muhtevalar baki kalmış olmakla birlikte modern süreçte yeni bazı muhtevalarında eklenmiş ya da yeni bağlamlarda ele alınmıştır. Örnek olarak, emek İslamcı dergilerde politik bir veçheye bürünmüştür. Emeğin politik özelliği aslında İslamcı macmualara münhasır bir tutum değildir. Hatta emek, modern zamanlarda ortaya konuluş şekli itibariyle başından beri politiktir. Ancak İslamcı mecmualardaki politik özelliği sömürgecilik karşıtlığında kullanılmasından kaynaklanır. Emeğin İslamcı mecmualardaki anti-empyralist kullanımı, modern dönemdeki en önemli değişimlerden biridir.

Bir başka yenilik ya da değişim de emek – itikad arasındaki ilişkide kendini göstermiştir. Çalışma ya da rızık temin etmenin itikadi boyutu yeni olmamakla birlikte ifsad – ıslah bağlamında emeğin bozulmuş dini telakkiyi ıslah etme fonksiyonu ortaya çıkmıştır. Yanlış dini telakki sahayı sa'y u amelin şahitliğiyle ispata çalışıldığı gibi öneriler de yine bu zeminden hareketle oluşturulmuştur.

İslamcı mecmuaların emek yorumu, özünde araçsal bir yaklaşım barındırır. Emek, dinin ıslahı, siyasetin kuvvetlendirilmesi, iktisadi ve sosyal anlamda dirlik amacına matuf olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım da emeği bahsi geçen durumlarda önemli bir amil olarak ortaya çıkmasını sağlar. Aynı zamanda toplum ve düşüncenin teşekkülünde önemli bir mertebeye yükseltir.

Bildirimler

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar; bu araştırmanın yürütülmesi, yazarlığı ve çalışmanın yayımlanması ile ilgili çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar; bu araştırmanın yürütülmesi, yazarlığı ve çalışmanın yayımlanması için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The Mode of Politics and Labor: A Running Commentary on Labor in Islamic Thought

Hacı Sarı¹

Abstract: Although the interpretation of labor in the thinking of Islamism, which emerged at the end of the 19th and start of the 20th centuries, was generally based on the provisions in the Qur'an and hadiths that must be applied, one subtle variation made Islamism somewhat different from the scholars of the classical period. Islamism, which carried the state and religion's concern of becoming lost, incorporated additions from the modern Western thought that it addressed at the same time as it opposed. Islamism's effort at overcoming the difficulties it faced in its challenges with modernism, which can be described as the struggle to exist as a Muslim in the modern age, brought Islamism a little bit closer to modernity, or brought about being affected by it. Islamism's discourse on labor based on the provisions of the Qur'an and hadiths brought with it the reinterpretation of the concept of sa'y [labor] or sa'y u amel [work force]. Islamism's discourse on labor, which embodied itself in the framework of Islam and being underdeveloped, had been established on the claim that Islam would be of assistance in Islam reigning anew thanks to the value that would be given to work. Although this research, which has been performed exclusively on the *Sırat-ı Müstakim*, *Sebillürreşad*, and *Beyan'ül-Hak* journals, expresses the use of Islamist thought's ideas corresponding to labor not as a goal but as a means, the applied method has imposed an essential duty on labor in the process of modernity and made it one of the founding elements.

Keywords: the ideas of Islamism • Islamist publications • *Sırat-ı Müstakim* • *Beyan'ül-Hak* • labor • social change

1 Hacı Sarı (PhD.), Department of Political Science and Public Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kırklareli University, Kırklareli Turkey. Email: haci.sari@klu.edu.tr

To cite this article: Sarı, H. (2020). The mode of politics and labor: A running commentary on labor in Islamic thought. *Toplumsal Değişim*, 2, 129–156.

Although Islamism, which appeared at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, had ideas on the interpretation of labor that were generally based on the provisions mandated in the Qur'an and hadiths, one subtle variation made Islamism a little different from the scholars of the classical period. Islamism, which had the state and religion's concern of becoming lost, incorporated additions from the modern Western thought that Islamism was the object of and which Islamism simultaneously opposed. Islamism's effort at overcoming the difficulties it faced in its challenges with modernism, describable as *the struggle to exist as a Muslim in the modern age*, brought Islamism a little bit closer to modernity, or brought about Islamism being affected by modernity. Islamism's discourse on labor based on provisions from the Qur'an and hadiths brought about the reinterpretation of the concept of *sa'y* [labor] or *sa'y u amel* [work force] that had been handled in a broad framework into the Islamic creed's context of working life. Islamism's discourse on labor, which embodied itself in the framework of Islam and how it had fallen behind, had been established on the claim that Islam would of assistance in Islam reigning anew thanks to the value that would be given to work. Although this research, which has been performed exclusively on the *Sirat-ı Müstakim*, *Sebillürreşad*, and *Beyan 'ül-Hak* journals, expresses the use of Islamist thought's ideas corresponding to labor not as a goal but as a means, the applied method has imposed an essential duty on labor in the process of modernity and made it one of the founding elements.

Islamism's interpretation of labor, which has been compiled from the leading journals of Islamist publications, is clustered around a series of nested concepts. Although it has the common features of reviling laziness and lauding those who work, one can say these approaches have discourses with backgrounds in belief, economics, and politics. Concepts such as *sa'y* [labor], *kanaat* [frugality], and *atalet* [laziness] were found in the magazine columns for many reasons in the last period of the Ottoman Empire. While one reason for this was to encourage the public to work, another reason was that it would enable Islamic societies to develop in the face of the West, corresponding to the operation that would protect its independence. The most important reason aimed at proving that Islam is not an obstacle to progress, as Islam is capable of responding to the claims originating from the West. An important aspect of the progress-decline contention made improving the previously mentioned creed that had been deemed corrupt in Muslim societies possible. Two opposing concepts were used together for this purpose. *Sa'y* [labor] and *atalet* [laziness] are the opposing concepts at both ends of this measure. While trying to clean the religious creed from superstition by disapproving of laziness, the possibility of having what was legitimate endure was attempted through the opportunity that labor provided.

When looking at those thinkers who issued writings and led the period, such as Muhammed Abduh, Ferid Vecdi, Şeyhülislam Musa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı,

and Mehmet Atif, they are seen to have established a link between labor and faith. These approaches, which diagnosed the reasons why Muslims had fallen behind in the framework of faith-labor, addressed the concept of labor (*sa'y*) as sympathetic to the purpose of eliminating the reasons that had corrupted Muslim societies and the administration.

The starting point for the writings in Islamist magazines was comprised of the premise that *Muslims had fallen behind*. The analyses divided into two sections (diagnosis and treatment) after determining the situation and presented labor as the active agent in reclaiming the creed.

In fact, neither Abduh's nor Ferid Vecdi's commentaries on labor have different claims than those of Ibn Kemal, who lived in the 16th century or other Islamic thinkers. A succession present in the local experiences (customs) was followed, starting from the sources of the Islamic information paradigm based on the Qur'an and Hadiths in both pre-modern and modernization processes. However, the situation that formed the difference here is the context in which the idea had been put forth. These answers, which had been produced in the context of confronting the modern West, were based on explaining the legitimacy of religious thought using practical reasons. Namely, enabling the disapproval of *atalet* [laziness] and fundamental understanding of the approaches on earnings or understanding of destiny was attempted through the findings obtained from the practical field.

If giving a trail of the Islamist journals' approaches on labor is necessary, the determination that *Muslims had fallen behind* forms the point of departure. Because of the fall from power in terms of both economics and politics, they would come under the molestation of another or face this risk. The 19th century in particular was a century when the Islamic world looked out for this. The publication journalists who sought protective remedies diagnosed *atalet* as the reason for having fallen behind. Laziness had emerged with the deterioration of how the peoples' view of the pureness of religion had deteriorated. According to this, the many invalid and superstitious beliefs Muslims had that were not in Islam had caused their false understanding of destiny. Society and state had also been corrupted as a result of the corruption that occurred in the creed.

After identifying the source of the corruption as the superstitious religious contradiction, the method that was applied for correcting it was modern. The attempt was made to ensure both the claim that was in part of the diagnosis as well as the accuracy of the proposal being presented by turning what could be tested in a person's own life experience into concrete cases. The inductive method and observations, being important elements of the modern information paradigm, were used on this point. Additionally, being able to reproduce the applied samples also provided quantitative certainty to the topic. The application area of the modern methods that

had been borrowed appeared as *saha-i sa'y u amel*, or the field of labor related to sustenance and earnings.

While trying to eliminate superstition in religious faith through examples/testimonies of work life, humans were staged as an active subject. According to the result that had affirmed this idea, the Muslim who understands that both the effort and earning from labor are not contradictory to the divine will be freed from the inertia causing the laziness by working harder. As an example in the field of labor, while looking at that as a remedy for Muslims to be freed from the vileness afflicting them, at the same time this also strengthened the idea of the need for renewal and correction. In other words, while the field of *sa'y u amel* [work force] was noted as a cure for political and social corruption, at the same time it was presented as an area that made improving the religious faith possible. Therefore, *sa'y u amel* transformed into an essential element in re-establishing the ontology and in improving and reviving religious thought. Labor thus gains an existential meaning in the Islamist tradition of thought represented in Islamist publications.

The Islamist journals' interpretations on labor in the period coinciding with the last days of the Ottomans were able to extract several important points as a result. Aside from the sources in these approaches remaining the same, where the traces of the traditional and modern periods coexisted and remained the same, the context of the expression is what had caused differences to emerge in thoughts, attitudes, and behaviors.

Labor, considered to be a source of sustenance, possesses worldly and other worldly qualities due to Muslims possessing characteristics that encircle the world and the afterlife. However, other functions were also imposed along with modernity. In this process, labor was the expression of remonstrance in the *religion-science* debate that formed the focal point of the debates on *progress-falling behind* in the form of religion not being an obstacle to progress. When looking at the objections loaded around the issue of not looking at religion as the reason why Muslim people or countries had fallen behind, the approaches to labor can be said to have been used for the purpose of criticizing the Orientalist perspective. Because of this feature, although labor had gained a political aspect, talking about a class policy was not possible in terms of Islamist publications. Still, saying that labor had a political aspect in Islamist publications is possible. However, the political feature of labor in Islamist publications sourced from its use against colonialism. The anti-imperialist use of labor in Islamist magazines was one of the most important changes in the modern period. When evaluating all these differences together, Islamism's labor discourse at a time of fast and sharp social change can be said to have also varied from the discourse of the traditional era.

Acknowledgements: This is an extended abstract of the article entitled “Tarz-ı Siyaset ve Emek: İslamcı Düşüncenin Emek Yorumu” published in *Toplumsal Değişim*.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Abduh, M. (1909a, 5 Şubat 1324). Atâletin intâc etdiği fenâlıklar. *Sırat-ı Müstakim*, 26, 411–413.
- Abduh, M. (1909b, 12 Şubat 1324). Atâletin intâc etdiği fenâlıklar. *Sırat-ı Müstakim*, 27, 10–12.
- Abduh, M. (1909c, 11 Mart). Atâlet geçici bir hastalıktır. *Sırat-ı Müstakim*, 29, 44–46.
- Abduh, M. (1909d, 11 Nisan). Bugünkü Müslümanlar yâhûd Müslümanlığa Müslümanlarla ihticâc. *Sırat-ı Müstakim*, 25, 393–397.
- Abduh, M. (1909e, 6 Mayıs). Kaza ve kader. *Sırat-ı Müstakim*, 35, 133–136.
- Abduh, M. (1909f, 13 Mayıs). Kaza ve kader. *Sırat-ı Müstakim*, 36, 149–150.
- Abduh, M. (1909g, 21 Ekim). Hanotaux ile merhûm Şeyh Muhammed Abduh’un münâkaşası. *Sırat-ı Müstakim*, 59, 102–104.
- Abduh, M. (1909h, Kasım 4). Şeyh Muhammed Abduh’un Hanotaux’ya cevâbı-1. *Sırat-ı Müstakim*, 61, 129-131.
- Abduh, M. (1909i, Kasım 11). Şeyh Muhammed Abduh’un Hanotaux’ya cevâbı-2. *Sırat-ı Müstakim*, 62, 145–147.
- Abduh, M. (1919, Ağustos 1). Beşerin vâsıta-i risâlete ihtiyâcı – 3. *Sebilürreşâd*, 433-434, 132–133.
- Ahmed Hamdi. (1912, Ağustos 8). Hutbe ve mevâ’iz, mev’iza. *Sebilürreşâd*, 205, 439–441.
- Ahmed Hamdi. (1914, Ocak 1). İslâmiyet ve teaddüd-ü zevcât—3. *Sebilürreşâd*, 277, 158–160.
- Ahmed Nazmi. (1919, Şubat 5). Ağaç dikmenin dînî fevâidi—1. *Sebilürreşâd*, 390, 449–451.
- Ahmet Tefvik, İ. E. (1909, Temmuz 26). Sa’y u ihtimam. *Beyan’ül-Hak*, 35, 817–820.
- Aykanat, M. (2018). Mecelle’de iş sözleşmesi türleri. *Kamu-İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 13(4), 57–78.
- Bein, A. (2013). *Osmanlı uleması ve Türkiye Cumhuriyeti & değişimin failleri ve geleneğin muhafızları*. Kitap Yayınevi.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de çağdaşlaşma* (4. basım, A. Kuyaş, Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- Beşer, A. H. (2020). *1990 sonrası İslâmcıların siyasal söylem farklılığı* (Doktora tezi, Sakarya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Castel, R. (2017). *Ücretli çalışmanın tarihçesi sosyal sorunun dönüşümü*. İletişim Yayınları.
- Ferid. (1912, 13 Haziran). Hüviyet-i milliyeye. *Sebilürreşâd*, 197, 276–278.
- Ferid Vecdi. (1908a, 8 Ekim). Müslüman kadını. *Sırat-ı Müstakim*, 7, 103–107.
- Ferid Vecdi. (1908b, 15 Ekim). Müslüman Kadını. *Sırat-ı Müstakim*, 8, 122–127.

- Ferid Vecdi. (1908c, 5 Kasım). Sa'y ü Amelin Nazar-ı İslâm'daki Yeri. *Sırat-ı Müstakim*, 11, 170–172.
- Ferid Vecdi. (1911a, 4 Eylül). Müslümanlık'la medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların hâline bir nazar. *Sırat-ı Müstakim*, 158, 19–20.
- Ferid Vecdi. (1911b, 21 Eylül). Müslümanlık'la medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların hâline bir nazar. *Sırat-ı Müstakim*, 159, 35–36.
- Ferid Vecdi. (1911c, 5 Ekim). Müslümanlık'la medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların hâline bir nazar. *Sırat-ı Müstakim*, 161, 66–67.
- Ferid Vecdi. (1911d, 19 Ekim). Müslümanlık'la medeniyet: Müslümanlığa, Müslümanların hâline bir nazar. *Sırat-ı Müstakim*, 163, 97–98.
- Ferid Vecdi. (1913, 6 Kasım). Kadınlara hürriyet-i mutlaka vermek isteyenlerin elinden vay o biçârelerin başına! *Sebilürreşâd*, 269, 130–132.
- Hafız Hüseyin, D. (1327, Teşrin-i Sani). İslamiyette sa'y u amel. *Beyan'ül-Hak*, 136, 2443–2445.
- Halil Fahreddin. (1912, 8 Ağustos). İstîlây-ı iktisâdi. *Sebilürreşâd*, 205, 442–443.
- Haydarizâde İbrahim. (1911, 6 Temmuz). Âlem-i İslâmiyet'te sa'y u amel yahud teşebbüs-i şahsî. *Sırat-ı Müstakim*, 148, 287–288.
- Hüseyin Hazım. (1908, 16 Kasım). İslamiyette taleb-i maişet. *Beyan'ül-Hak*, 7, 138–140.
- İbni Hâzım Naim. (1912, 18 Temmuz). Çalışmak. *Sebilürreşâd*, 202, 381.
- İslamcı Dergiler Projesi. (2020, 3 Nisan). *Dergiler*. http://katalog.idp.org.tr/dergiler?order_by=date_asc
- Kara, İ. (2016). *Modernleşme ile din arasında çağdaş Türk düşüncesinin meseleleri* (5. basım). Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. H. (2013). *İslam'ın siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması* (5. basım). Timaş Yayınları.
- Koloğlu, O. (2013). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. Pozitif Yayınları.
- Manastırlı İsmâil Hakkı. (1909a, 22 Temmuz). Kesb ü ticâret ve te'sîs-i sanâyi'in nazar-ı İslâmiyet'de mergûbiyeti. *Sırat-ı Müstakim*, 2(46), 305–306.
- Manastırlı İsmâil Hakkı. (1909b, 29 Temmuz). Kesb ü ticâret ve te'sîs-i sanâyi'in nazar-ı İslâmiyet'de mergûbiyeti. *Sırat-ı Müstakim*, 2(47), 323–324.
- Manastırlı İsmâil Hakkı. (1909c, 19 Ağustos). Kesb ü ticâret ve te'sîs-i sanâyi'in nazar-ı İslâmiyet'de mergûbiyeti. *Sırat-ı Müstakim*, 2(50), 369–370.
- Mehmed Akif. (1912, 29 Ağustos). Süleymâniye kürsüsünde. *Sebilürreşâd*, 208, 495–496.
- Mehmed Akif. (1913, 2 Ekim). Fâtih kürsüsünde – 8. *Sebilürreşâd*, 264, 249.
- Mehmet Atıf. (1327a, 22 Ağustos). Esbab-ı zahireye teşebbüs tevekküle mâni değildir. *Beyan'ül-Hak*, 5(126), 2281–2284.
- Mehmet Atıf. (1327b, 5 Eylül). Hıref ve Sanayi. *Beyan'ül-Hak*, 128, 2311–2312.
- Mehmet Atıf. (1911). Sa'y u amel, keselan ve atalet. *Beyan'ül-Hak*, 125, 2269–2271.
- Mehmet Tayyib. (1908, 28 Aralık). Sa'yin meşruiyeti. *Beyan'ül-Hak*, 13, 283.
- Musa Kazım. (1908, 24 Eylül). Hürriyet – müsâvât. *Sırat-ı Müstakim*, 5, 68–70.
- Ömer Rıza. (1919, 5 Haziran). İstiklalimiz. *Sebilürreşâd*, 17(419-420), 24–25.
- Reşid Rıza. (1912, 26 Aralık). Bir muhakkik ile mukallid arasında—3. *Sebilürreşâd*, 224, 284–287.

- Sarı, H. (2018). Kemalpaşazade'nin "fi'l-Hassi 'ala's-Sa'yi ve'l-Men'i 'ani'l-Betâle" adlı risalesi çerçevesinde islam emek tasavvuru üzerine bir deneme. *İş Ahlakı Dergisi*, 11, 377–390. <https://doi.org/10.12711/tjbe.2018.11.2.0102>
- Sebilürreşâd. (1912a, 16 Mayıs). Rusya'da grevler. *Sebilürreşâd*, 193, 210.
- Sebilürreşâd. (1912b, 23 Mayıs). İtalya'da açlık. *Sebilürreşâd*, 194, 232.
- Sebilürreşâd. (1912c, 30 Mayıs). İtalya'da ihtilal. *Sebilürreşâd*, 195, 250.
- Sebilürreşâd. (1912d, 4 Temmuz). Müslümanlarda şevk-i ticâret. *Sebilürreşâd*, 200, 349.
- Sebilürreşâd. (1918, 1 Ağustos). Rusya Müslümanlarının istıkbâli ve saltanat-ı seniyye'nin bu husûsda ta'kîb edeceği siyâset. *Sebilürreşâd*, 363, 247–252.
- S[in] M. T[e]. (1919, 5 Şubat 1335). Avrupa'da ve bizde firkaçılık. *Sebilürreşâd*, 390, 456–458.
- S[in]. M. Tevfik. (1915, 26 Temmuz). Fevz ü zafer bizimdir. *Sebilürreşâd*, 345, 55–56.
- S[in]. M. Tevfik. (1918, 1 Ağustos). Harb-ı Umûmi'nin senesi. *Sebilürreşâd*, 343, 39–40.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da işçiler (1870-1922) çalışma hayatı, örgütler, grevler*. İletişim Yayınları.
- Ziya Paşa. (t.y.). *Terkib-i bend ve terci'-i bend*. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/31858>